

³ О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1966, с. 134, рис. 37.

⁴ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л., 1949, с. 83—98.

⁵ М. І. Вязьмітіна, В. А. Ідлінська, Є. Ф. Покровська, О. В. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко. Кургани біля с. Ново-Пилиївки і радгоспу «Акермень».— АП, т. VIII, К., 1960, с. 70, рис. 66, 7—8.

⁶ М. Я. Рудинський. Кам'яна Могила. К., 1961, с. 58, рис. 35.

⁷ К. Ф. Смирнов. Кургани біля м. Великого Токмака.— АП, т. VIII, К., 1960, с. 167—168, рис. 127, 1; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955, с. 119—126, рис. 28—29, табл. V; Б. А. Латынин. Молоточковидные булавки, их культура, атрибуция и датировка.— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 9. Л., 1967.

⁸ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития восточноевропейских культур шнуровой керамики.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, с. 126—128; Д. Я. Телегін. Енеолітичні стели — пам'ятки нижньомихайлівського типу.— Археологія, вип. 4, К., 1971, с. 3—17.

⁹ В. М. Даниленко. Фрідріх Енгельс як етноісторик.— Археологія, вип. 3. К., 1971, с. 9.

¹⁰ О. Шапошникова. Катакомбная культурно-историческая область.— Estratoda «Origini», III, Roma, 1969.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

(Мелитополь)

Курган эпохи бронзы в г. Приморске

Резюме

Раскопанный автором курган в г. Приморске Запорожской области представляет значительный интерес, так как дает новые материалы о племенах медно-бронзового нека. Особое внимание привлекает ямное погребение с кремневым инвентарем эполеолитического облика, а также находка каменного бруса с протомами, близкими к антропоморфным. Последний использовался, по-видимому, как культовый предмет.

Исследованный курган относится, очевидно, к периоду от середины III тысячелетия до XVIII—XVII вв. до н. э.

Н. О. ОНАЙКО

(Москва)

Розкопки Торіка

У 1971 р. Новоросійсько-Геленджикська експедиція вперше виявила у Геленджикській бухті античне поселення й провела на цьому охоронно-розвідувальні роботи. Поселення розташоване на західному березі цієї бухти (східний берег Тонкого мису), у гирлі невеликої річки. На його поверхні простежувались валоподібні насипи. На одному з них, на самому березі моря, під час війни була вирита велика й глибока яма, вона врізалась у стародавню кам'яну стіну, що виступала в обриві берега. На решті території поселення були сліди інших сучасних перекопів (рис. 1). Під час наступних трирічних польових сезонів це поселення було розкопане повністю. Від нього залишились руїни одного великого кам'яного будинку, окремі приміщення якого перебудовувались двічі, очевидно, внаслідок катастроф. На жаль, збереглась лише південно-західна його половина, а північно-східна зруйнована абразією берега моря (рис. 2). Будинок було споруджено на материковій глині у скелі. Під час закладення стін стародавня поверхня не вирівнювалась, тому підлоги тих самих стін нерідко опущені на різну глибину. Складені вони з дуже нетривкого місцевого мергелю різної величини і змуровані на порівняно тонкому глинистому розчині. Зрідка трапляється пісковик. Найбільше каміння, звичайно, йшло на мурування панцира, дрібне — на внутрішню забутовку стін. У їх основі закладались великі блоки. Зов-

нішні стіни мають ширину до 1,20 м, внутрішні — до 0,60 м. Воши збереглися на висоту до 1,10 м; верхні горизонти деяких кладок були зафіксовані на глибині першого і другого штиків. Будинок орієнтовано кутами по сторонах світу.

Найбільших пошкоджень у давнину зазнала північно-західна частина будинку, а в новий час — західний кут. У деяких приміщеннях збереглися залишки кам'яних підлог, глинобитних печей, кам'яних «століків» та господарських ящиків. У одному з приміщень простежені сліди підсипки з дрібної гальки. Будинок, чотирикутний у плані, мав глухі

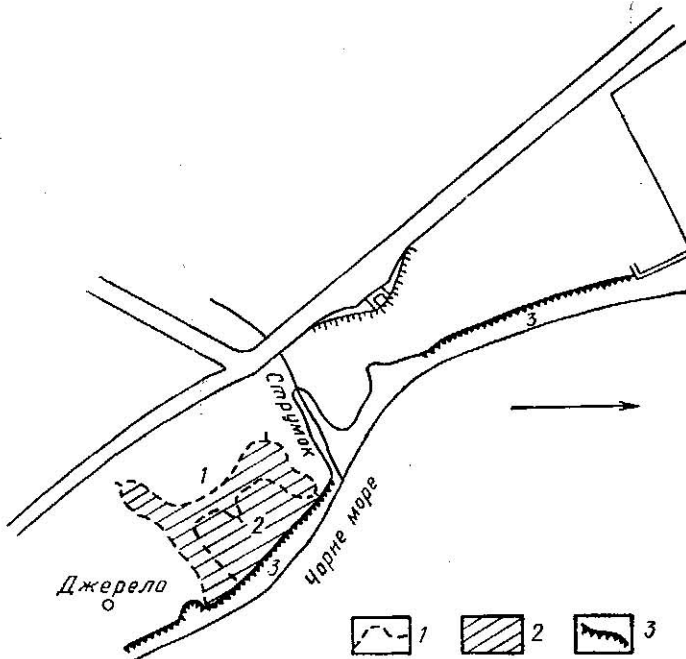

Рис. 1. План Геленджикського поселення.

1 — валоподібний насип; 2 — місце розтшування розкопаного будинку; 3 — берег моря.

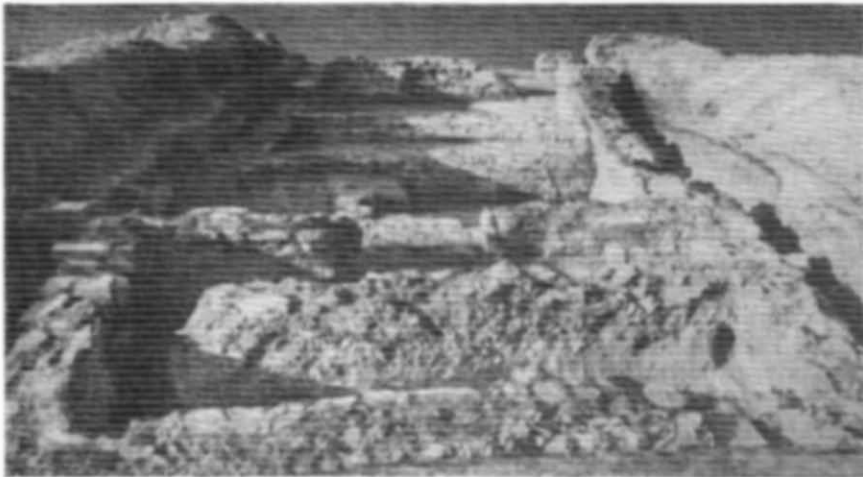

Рис. 2. Приміщення південно-східної частини будинку.

зовнішні стіни, внутрішнє подвір'я і вхід, розташований з південно-західного боку, ближче до західного кута.

Серед знахідок переважає кераміка — численні фрагменти хіоських та протофасоських амфор, а також посудини з склянкоподібними ніжками (рис. 3, 1—7). Є уламки амфор з широкими смугами (рис. 3, 8—10) та сіроглиняні типу лесбоських. Деякі типи амфор датуються першою половиною — серединою VI ст. до н. е.

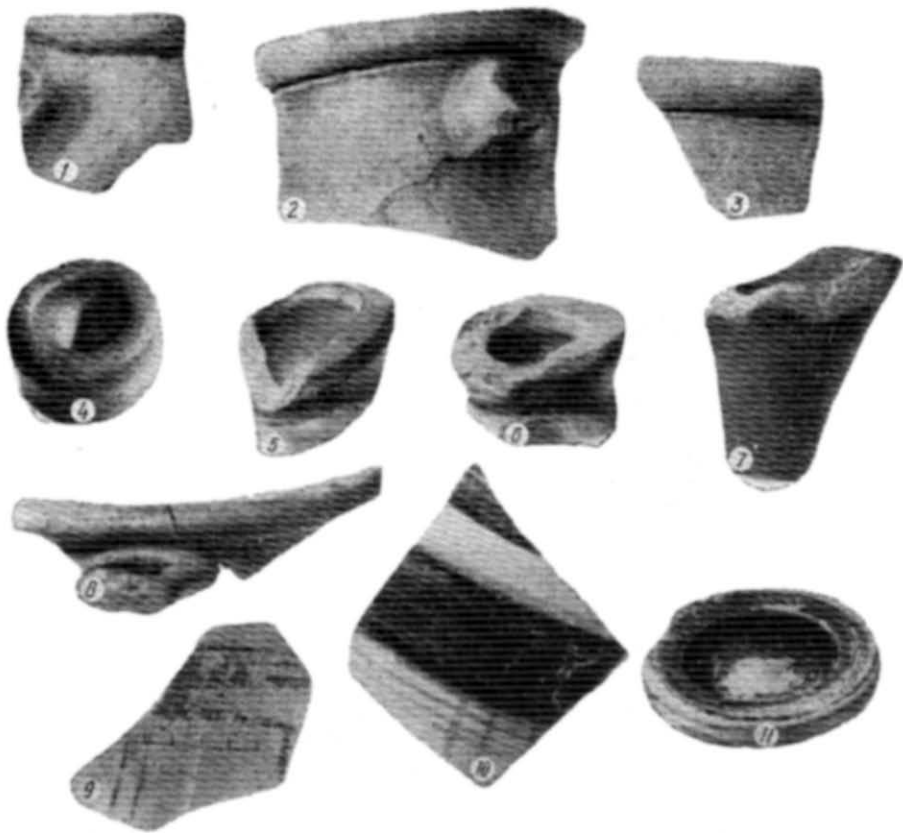

Рис. 3. Кераміка з поселення:

1—7 — уламки хіоських, протофасоських амфор та амфор із склянкоподібними ніжками; 8—10 — уламки амфор з широкими смугами; 11 — чернолаковий світильник.

У чернолаковому посуді домінують уламки кіліків на високій та низькій піжках. Деякі з них мають чернофігурний розпис, який палєжить, головним чином, до другої половини VI ст. до н. е. (рис. 4, 7—17). Виділяються також уламки родосько-іонійських кіліків, розписаних паралельними вертикальними смугами та розетками у вигляді концентричних кіл (рис. 4, 1—6). Подібні посудини з'являються у VII ст. до н. е. і побутують пізніше. Є чернолакові світильники.

Ліпної кераміки порівняно мало. Це в основному великі вироби типу горщиків, скромно орнаментовані. Умови для збереження ліпних посудин були винятково несприятливими через значну вологість ґрунту і наявність у ньому великої кількості каменю і щебеню.

Важливе значення для характеристики господарської діяльності мешканців досліджуваного будинку мають численні куски мідного шлаку і руди. Їх знайдено неподалік великої зруйнованої печі в одному з

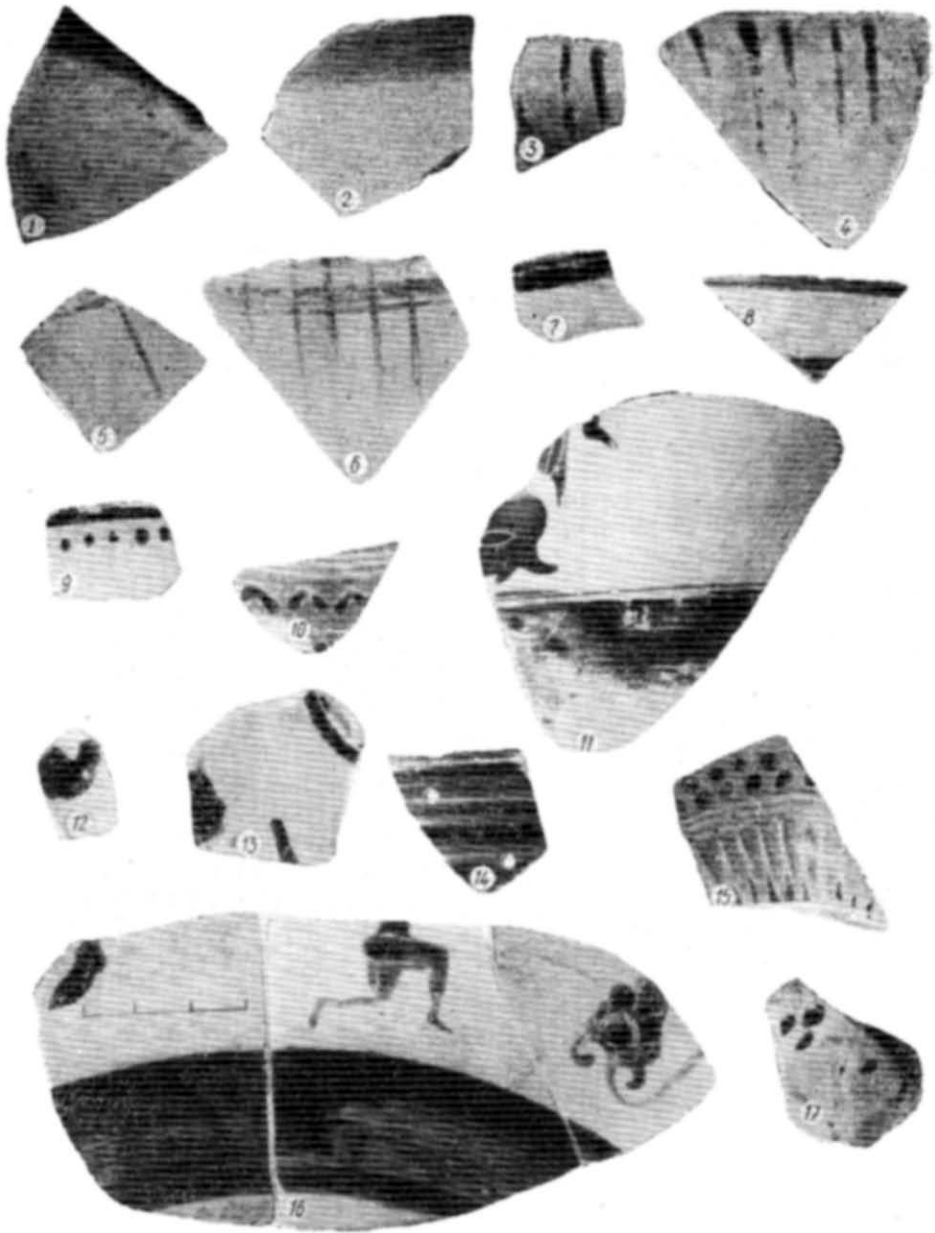

Рис. 4. Кераміка з поселення;

1—6 — уламки розписних родосько-іонійських кіліків; 7—17 — фрагменти чернофігурних кіліків та іншого посуду.

приміщень у південно-західній частині будинку. Ці дані свідчать про налагоджене металургійне виробництво, хоч серед готових речей є тільки невелика кількість мідних цвяхів стержнів і наконечників стріл (дволопатевої та тригранної). Один наконечник знайдено встромленим у стіну.

Поселення загинуло, певно, внаслідок варварського нападу, супроводжуваного великими пожежами. Це трапилось не пізніше першої половини V ст. до н. е. Поселення засноване на скелястих виходах Тонкого мису, здавна відомого своїм сухим і сонячним мікрокліматом, мало добрий захист від південно-західних вітрів, але зазнавало, очевидно, тяж-

ких випробувань від дії норд-осту. Ця обставина змусила мешканців змінити місце свого перебування. Можна припустити (проте для цього ще немає достатніх підстав), що вони оселились у північно-західному кутку бухти в районі сучасного Курорт-містечка, де постійно знаходять селенітичну кераміку. До 1971 р. ця ділянка берега Геленджикської бухти вважалась єдиним пунктом з античною керамікою. Тому місцеві краєзнавці звикли пов'язувати його з залишком стародавнього Торіка. Правда, проведене тут у 1965 р. обстеження не дало позитивних наслідків. Культурний шар виявився дуже бідним і дав лише нечисленні уламки посуду елліністичного часу¹.

Відкрите поселення належить до найбільш ранніх апоїкій АПОΙΚΙΣ, відомих на Чорноморському узбережжі. До них слід зарахувати і виявлену за останні роки пам'ятку VI—V ст. до н. е. зі слідами кам'яних будівель — Мисхако V в районі Новоросійська². Це поселення, на жаль, майже зруйноване будівництвом дороги і виноградника, було менш значним ніж геленджикське, але так само становить великий науковий інтерес. Ці дві пам'ятки заповнюють лакуну на археологічній карті північно-східного узбережжя Чорного моря між Горгіппією (Анапа) і Діоскурадою (Сухумі), а Новоросійська і Геленджикська бухти — нововідкриті в археології «осередки еллінізму» збагачують наші уявлення про ранні етапи грецької колонізації у цій частині Понту.

Таким чином, зараз на північно-східному узбережжі Чорного моря відомо ряд ранніх грецьких поселень, одні з яких являли собою ще тимчасові торгові факторії, інші — вже нові грецькі міста з характерними рисами, зумовленими тими чи іншими особливостями колонізаційного процесу і своєрідністю місцевих умов.

Так, добре відомі емпорії поблизу Таганрога і на місці Єлізаветівського городища³. Звідки рання грецька кераміка проникла у басейн Дону?⁴. У VI ст. до н. е. на Таманському півострові були засновані міста Кепи, Фанагорія, Гермонасса, Қорокондама та ін. Є підстави припускати, що в гирлі Гіпаніса-Кубані також існували грецькі поселення⁵. Торгова діяльність греків у першій половині VI ст. до н. е. засвідчена тут поки що одиничними знахідками родосько-іонійської кераміки⁶, а пізніше, у VI—V ст. до н. е. — найрізноманітнішими і найчисленнішими грецькими виробами, що поширилися на великій території басейну Кубані.

На місці сучасної Анапи вже в VI ст. до н. е. також, очевидно, був емпорій, а пізніше столиця сіндів — Горгіппія⁷. Існування тут емпорія підтверджується не тільки наявністю в межах міста залишків раннього поселення із знахідками грецької кераміки, але й поширенням амфорної тари того часу на оточуючій Анапу території. Багатий щодо цього матеріал може дати ще археологічно не вивчена родюча долина Сукко.

Далі йде Мисхацьке поселення поблизу Новоросійська, яке являє собою скоріше невелику садибу, розташовану на 3 км від берега моря, біля самої підосви гори Мисхако. Відкриття цієї пам'ятки, а також результати розвідок у районі Новоросійська, де трапилися знахідки керамічної тари VI—V ст. до н. е.⁸, дають підставу більш впевнено говорити про існування у Новоросійській бухті емпорія — попередника Бати Страбона. Це підтверджує відкритий у 1972 р. некрополь на північний захід від Новоросійська, багатий на грецькі вироби VI—V ст. до н. е.⁹

Поселення на Тонкому мисі Геленджикської бухти можна пов'язувати з раннім Торіком, добре відомим за писемними джерелами. Найбільш давня згадка про нього і про народ під назвою тореутів є у Псевдо-Скілака: *τολις Ελληνικος Τορικός καί λιμνη*¹⁰. Пізніші джерела повідомляють про мис Торетський¹¹. Чи це є останній Тонким мисом Геленджикської бухти? Описаний будинок, залишки якого розташовані за 1,5 км від кінця мису, мабуть, займав площу не менше як 3000 м².

І якщо врахувати динаміку берега Геленджикської бухти, а також той факт, що рівень води у Середземному та Чорному морях підвищився за останні два тисячоліття на 4 м, то можна припустити існування тут й інших будинків, споруджених першими грецькими поселенцями. Характер побутових речей теж вказує на міський спосіб життя мешканців. Більше того — ця пам'ятка ввійде в історію археологічних відкриттів як унікальна для архітектури VI—V ст. до н. е. у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї. На відміну від житлових споруд того часу в районі Дніпровсько-Бугського лиману і навіть Криму й Тамані будинки Геленджикського поселення має більш розвинуті монументальні форми.

Наявність уламків родосько-іонійського посуду VII—VI ст. до н. е. і ранніх форм керамічної тари дає можливість пов'язувати з цим часом початок життя на поселенні. Спочатку це була, очевидно, тимчасова, а згодом постійна торговельна факторія-емпорій. У VI—V ст. до н. е. тут вже існувало, на нашу думку, місто Торік — античний центр, через який грецькі товари надходили в околиці зручної для стоянки кораблів Геленджикської бухти (хоч вона, як і Новоросійська, була небезпечна внаслідок сильних вітрів).

Тісні контакти грецьких емпоріїв і міст з оточуючим населенням у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї сприяли, як відомо, створенню своєрідної грецько-варварської культури. У наш час з'ясовано багато характерних рис цієї культури. Найбільш яскраво вони виступають у матеріальній культурі народів, які заселяли північне узбережжя Чорного моря. З цією територією, головним чином, пов'язані міфологічні, а також археологічні дані, що найбільш повно характеризують ранні етапи грецької колонізації¹².

Давно помічено, що з територією Північно-Східного та Східного Причорномор'я також пов'язана певна частина міфологічних переказів, у яких згадується Понт. Вони свідчать про найдавніші торговельні експедиції і піратські походи в ці країни. У міфі, присвяченому пригодам аргонавтів на чолі з Ясоном, ідеться про Колхіду¹³. У розповіді про їх подорож фігурують містечко Апсар, місто Фасіс і заснування Діоскуріади. Міфологічні дані доповнюються згадкою про р. Фасіс у Геросіодовій Фегонії. Згідно з повідомленням Псевдо-Скілака, за 180 стадій вгору по річці від еллінського міста Фасіса розташовувалося велике варварське місто, з якого походила Медея¹⁴. За античною традицією, місцем подій, описаних у міфах про амазонок, були береги Меотиди. Щодо археологічних даних, які могли б розкрити своєрідність античної культури Північно-Східного і Східного Причорномор'я, то вони не такі численні як матеріали з Північного Причорномор'я. Проте, вже зараз з відкриттям ранніх пам'яток у Новоросійській та Геленджикській бухтах можна порушити ряд пов'язаних з ним питань. Перш за все, звідки і яким шляхом прийшли грецькі переселенці у цей район стародавнього моря? На жаль, писемні джерела прямих вказівок на це не дають. Ранній античний імпорт також не висвітлює це питання. На всіх подібних поселеннях найчастіше трапляється однотипна амфорна тара, розписна родосько-іонійська кераміка, зразки раннього аттичного чорнофігурного і малоазійського простого посуду.

Різноманітність осередків виробництва імпорту пояснюється посередницькою роллю Мілета, Родоса і, можливо, інших великих іонійських центрів. Їм, особливо Мілету, належить заслуга не тільки в заснуванні більшості грецьких поселень у Понті, але й у дальшій організації торгівлі з ними. Мілестяни засновували свої колонії головним чином вздовж західного і частково північного узбережжя Понта.

Для Приазов'я і Таманського півострова характерна велика кількість метрополій, які відряджали своїх переселенців на нові місця. Як відомо, Танаїсом до пантікапейців володіли карійці, клазоменці і мео-

ни; Ке́пи було засновано мілетянами, Фанагорію — теосцями, Гармонасу — мітіленцями, солянами¹⁵. На Кавказькому узбережжі, за Сіндською областю і Горгіппією, оселилися фтіотійські ахейці з війська Ясона та лаконці. Перші жили у кавказькій Ахсі, другі — в Геніохії¹⁶. За найдавнішою еллінською традицією аргонавтів називали мініями — нащадками Мінія, царя у беотійському місті Орхомені, яке було і батьківщиною Фрікса. Батьківщина Ясона — фессалійський Іолк, звідки аргонавти і починали свою мандрівку.

Чи не є ця різноманітність характерною рисою перших хвиль переселенців, шлях яких проходив вздовж південного берега Чорного моря до східного і північно-східного його берегів, у напрямках, що їх обрали міфічні аргонавти. За однією версією останні досягли ріки Танаїсу і плавали по ній. Гирло її відвідували також карійці, зв'язані, як згадує одна з легенд, з південним, анатолійським узбережжям Понта¹⁷.

Питання про проникнення греків у Боспор іншим шляхом, ніж по р. Борисфен, вже ставив А. А. Іессен. Найбільш імовірним він вважає шлях вздовж Кавказького узбережжя, від мілетської Сінопи та її колонії Трапезунда до Боспору Кіммерійського. На користь цього свідчить тісний зв'язок районів Керченської протоки та Сінопи з кіммерійцями, що знайшло відображення в еллінській традиції¹⁸.

В осягненні таким шляхом гирла Ріона навряд чи можна сумніватися. Зв'язок Колхиди з Північним Причорномор'ям (як уже згадувалось, аргонавти доходили до р. Танаїса), може бути підтверджений конкретним фактом: сама столиця Боспору фігурує в легендах, пов'язаних зі східними берегами Понта. Є версія міфу, за якою її засновником був Аїет, брат Медеї¹⁹. Ще невідомо, з яких саме найближчих місць прийшли елліни — засновники Горгіппії. Можна принустити, що південний шлях — один з головних напрямків, по яких ранні переселенці — греки проникали на північно-східні береги Чорного моря, — відігравав велику роль у процесі еллінізації не тільки колхів, але й, певно, ще більшою мірою сіндо-меотів.

Археологічні дослідження останніх років на Чорноморському узбережжі, в тому числі й в районі Новоросійської та Геленджикської бухт, дають можливість припускати, що процес грецької колонізації, зумовлений загальним ходом розвитку середземноморських центрів, проходив у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї приблизно в той самий час і в основному завершився не в кінці V — на початку IV ст. до н. е., як вважав А. А. Іессен²⁰, а раніше. Внаслідок відкриття нових поселень, виявлення в них грецьких товарів, ми можемо говорити, що процес грецької колонізації завершився в VI—V ст. до н. е. Це стосується і східного узбережжя Кавказу, де греками були засновані міста Діоскуріада (поблизу м. Сухумі), Гіенос (в районі м. Очамчіре), Фасіс (неподалік від м. Поті) та ін.²¹.

Греки успішно використовували бухту для розташування тут своїх торговельних стоянок, а потім і міст. Нові археологічні дані показують, що це відбувалось одночасно з освоєнням земель Таманського півострова. Але на відміну від останніх, у цих краях греки потрапили в інші географічні умови — гористі важкодоступні місця, хащі густого чагарника, глибокі сирі балки та яри. Комунікації між окремими ділянками цього узбережжя у старовину, наприклад, між мешканцями долин Сукко і Озерейки, між Батою і поселенням у районі Кабардинки, могли здійснюватись тільки водними шляхами, бо гори тут близько підходять до берегів. У районі Кабардинки — це високі суцільні хребти, що з'єднують узбережжя моря з гірською системою Великого Кавказу.

Наче підкреслюючи труднощі освоєння цієї місцевості Страбон відзначає, що за Сіндікою і Горгіппією починається гористе узбережжя, майже без гаваней²². Лише на схід від Бати, за повідомленням Арте-

мідора, про яке згадує Страбон, є поселення і корабельні стоянки²³. Незважаючи на все це, греки, оселившись у районі Новоросійської і Геленджикської бухт, підтримували постійні торгові зв'язки з навколишніми племенами. Навіть з тими, що чинили розбої, боспорські греки, за свідченням Страбона, мали мирні відносини і надавали їм свої корабельні стоянки та ринок для збуту здобичі²⁴.

Враховуючи порівняно обмежені можливості для ведення сільського господарства в цих краях²⁵, правомірно припустити, що в економіці місцевого паселення велике місце відводилось збуту лісу²⁶. Разом з тим, слід зазначити, що й Бата, і Торік, особливо у доримський період, очевидно не були такими великими торговельними і виробничими центрами, як міста Таманського півострова або найближча до Бати Горгіппія. Можливо, цим слід пояснити той факт, що Страбон називає Бату *χωμη*, а це визначення вживається звичайно для малих боспорських міст. На відміну від Прикубання, в околицях Бати і Торіка спостерігається нижчий рівень соціально-економічного розвитку варварських племен і значно менший ступінь їх еллінізації. Цими племенами були, передусім, керкети і торети. Якщо ототожнення Геленджикського поселення з Раннім Торіком правомірне, то це має привести до уточнення локалізації згаданих племен на етнічній карті Північного Кавказу²⁷. Очевидно, вірною є вказівка тих писемних джерел, які розміщують за Сіндською гаванню, десь у районі Бати, «народ керкстів» і затоку Керкетіди²⁸, та на південному сході, а не вище них, мис Торетський, «народ торетів і еллінське місто Торік»²⁹.

Оскільки в офіційних написах титулатура боспорського царя Левкона I включала, поряд з сіндами та іншими північнокавказькими племенами, торетів, а в титулах Перісада I є згадка про всіх меотів, то у майбутньому з нагромодженням археологічних даних доведеться переглянути південно-східний кордон Боспору. Звичайно, дослідники вважають, що він сягав Новоросійська (Бати, за Страбоном)³⁰.

¹ И. Б. Брашинский. К истории Северо-Восточного Причерноморья в античную эпоху.— АИКСП. Л., 1968, с. 70.

² Н. А. Оцайко. Архаические памятники в районе Новороссийска и Геленджика.— АО 1972. М., с. 143.

³ В. Д. Блаватский. Архаический Боспор.— МИА, № 33. М., 1954, с. 19.

⁴ Т. Н. Книпович. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаиса в VII—V вв. до н. э.— ИГАИМК, вып. 104, с. 34.

⁵ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, с. 15.

⁶ Е. О. Прушевская. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове.— ИАК, вып. 63, 1917, с. 31.

⁷ В. Д. Блаватский. Разведка в Анапе.— КСИИМК, вып. XXXVII. М., 1951, с. 245; И. Т. Кругликова. Горгиппия в период Спартокидов.— ВДИ, № 1, М., 1971, с. 89.

⁸ Н. А. Оцайко. Разведка античных памятников в районе Новороссийска и Геленджика.— СА, № 1. М., 1970, с. 230 і сл.

⁹ Н. А. Оцайко. Архаические памятники..., с. 143.

¹⁰ Ps. Scyl., 74.

¹¹ Ptol. Geogr., V, 8, 9.

¹² Strabon, I, 3, 2.

¹³ В. Д. Блаватский. Киммерийский вопрос и Пантикапей.— Вестник МГУ, № 8, М., 1948, с. 11.

¹⁴ Ps. Scyl., 81.

¹⁵ В. Д. Блаватский. Архаический Боспор, с. 27 і сл.

¹⁶ Strabon, XI, 2, 12.

¹⁷ Plin., N. H. VI, 20.

¹⁸ А. А. Иессен. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947.

¹⁹ В. Д. Блаватский. Архаический Боспор, с. 9; його ж. Киммерийский вопрос и Пантикапей, с. 12.

²⁰ А. А. Иессен. Вказ. праця, с. 81.

²¹ Н. Ю. Ломоури. К вопросу о греческой колонизации побережья Колхиды.— АГ. М., 1967, с. 167; М. П. Инадзе. Причерноморские города древней Колхиды. Тбилиси, 1968, с. 119; О. Д. Лордкипанидзе. Античный мир и древняя Колхида. Тбилиси, 1968, с. 163.

²² Strabon, XI, 2, 10—12.

²³ Там же, 2, 14.

²⁴ Там же, 2, 12.

²⁵ Там же, 2, 12.

²⁶ Н. И. Соколовский. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1971, с. 36.

²⁷ В. П. Шилов. О расселении меотских племен.—СА, XIV, 1950, с. 116; И. Б. Брашневский. Вказ. праця, с. 62.

²⁸ Ps. Scyl., 73. Ptol., Geogr., V, 8, 9.

²⁹ Ptol., Geogr. V, 8, 9; Ps. Scyl., 74; Cm. F. Dubois de Mentrépeux. Voyage autour du Caucase, I. Paris, 1839, с. 57, 64, 1966; Атлас Iserie. Paris, 1843, табл. IV, X; E. Diehl, Toricus.—RS, VIA, 1774.

Н. А. ОНАЙКО

(Москва)

Раскопки Торики

Резюме

В 1971 г. на западном берегу Гелснджикской бухты (Тонкий мыс) нами было открыто античное поселение VI—V вв. до н. э. В результате четырехлетних работ на нем обнаружены остатки каменного жилого здания, занимавшего почти 1500 м². В некоторых его помещениях сохранились следы каменных полов, глинобитных очагов, каменных «столиков» и хозяйственных ящичков. Находки представлены главным образом керамикой: ранними типами амфор, чернолаковой и расписаной посудой, а также лепными горшками. Найдено большое количество бронзового шлака и несколько бронзовых наконечников стрел, один из которых зафиксирован застрявшим в стене. Поселение погибло, по-видимому, в результате варварского нашествия, сопровождавшегося пожарами. Это была одна из ранних апокрий на Черноморском побережье, которую мы склонны отождествлять с архаическим Ториком, хорошо известным по письменным источникам. В связи с этим в статье затрагиваются вопросы о путях проникновения сюда греков, о времени освоения древнего моря, о локализации керкетов и торетов, а также юго-восточных границ Боспора.

М. П. КУЧЕРА

(Київ)

Городища милоградської культури в Київському Поліссі

Розвідувальним загоном Інституту археології АН УРСР і Київського обласного правління Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР відкрито на півночі Київщини залишки городищ милоградської культури ранньозалізного часу в районі сіл Нова Красниця, Бовище, Радичка, Розважів (два городища), Діброва (рис. 1)¹. Відомостей про характер укріплень зазначеного часу на цій території в літературі немає. Є лише згадка П. М. Третьякова про наявність у Київському Поліссі «порівняно невеликих городищ скіфського часу»².

Подаємо характеристику обстежених пам'яток.

1. *Нова Красниця Чорнобильського району.* Городище, виявлене за 3,5 км на північний схід від села в заболоченому лісі, оточене двома майже концентричними валами з залишками ровів. На ділянках суходолу між заболоченими долинами зовнішній вал проходить дещо далі від внутрішнього. Обидва вали збереглися на висоту 1,5—2 м при ширині основи 10 м. У плані вали нагадують багатокутник, утворюючи на різній відстані (через кілька десятків метрів) більш чи менш значні повороти, між якими вони проходять по прямій лінії. У внутрішньому валу з східного боку і у зовнішньому з півночі є земляні виступи, які перекривають рів (рис. 2). Розмір городища — 250×180 м (3,5 га), у тому числі внутрішньої частини — 150×110 м (1,3 га). Городище задер-